

Rutkowski, Jan

Studia nad organizacją własności ziemskiej w Bretanii w XVII w.

Przegląd Historyczny 16/2, 218-242

1913

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STUDYA NAD ORGANIZACYĄ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ W BRETANII W XVII W.

(Dalszy ciąg).

Własność nieszlachecka składała się zawsze z jakiejś nieruchomości, w St. Briec i Lannion spotykamy jednak kilka zeznań nieszlacheckich, zawierających jedynie prawa pobierania renty; stanowią one jednakże bardzo rzadkie wyjątki ¹⁾. Ograniczamy się tu do samego skonstatowania tego faktu, odkładając jego bliższe rozpatrzenie do ustępu, poświęconego parcelacyi. Wśród omawianych posiadłości dość często można spotkać bardzo drobne, wynoszące nieraz kilkanaście zaledwie cord'ów; na ogół jednakże biorąc, własność nieszlachecka wassali królewskich była mniej rozdrobniona, niż własność wassali drugiego stopnia; da się tu ponadto skonstatować ta sama różnica między poszczególnymi królewsczyznami, na którą wyżej zwracaliśmy uwagę, przy omawianiu własności wassali drugiego stopnia: w trzech wschodnich rozdrobnienie było większe, aniżeli w zachodnich. Wskutek mniejszego rozdrobnienia posiadłości, bezpośrednio od króla zależnych, stosunkowo rzadziej spotyka się tu parcele bez budynków; tych ostatnich jest wprawdzie więcej (60%) niż posiadłości z zabudowaniami, różnica jednak jest nieco mniejsza niż przy posiadłościach, pośrednio zależnych od króla, gdzie tylko 38% posiadłości miało budynki. Nie we wszystkich królewsczyznach stosunki pod tym względem przedstawiają się jednakowo, istnieją jednak pewne zjawiska typowe, które powtarzają się we wszystkich królewsczyznach. A więc pomiędzy posiadłościami wielkości niżej 5 journali, większość ich nie posiadała budynków, wśród posiadłości, liczących więcej niż 20 j., stale (z jednym tylko wyjąt-

¹⁾ W królewsczyźnie St. Briec było 10 na 91; w Lannion 1 na 313 zeznań, wymieniających jedynie „rente censive“.

kiem) spotykamy budynki. Posiadłości od 5—10 j. w większości wypadków nie posiadają budynków w królewstwach Hédé, Dinan i Jugon, posiadają je zaś w pozostałych; wśród posiadłości od 10 — 20 j. we wszystkich królewstwach w większości wypadków spotykamy budynki, częściej jednak w królewstwach St. Briec, Lannion, i Morlaix, aniżeli w pozostałych. Szczegółowe cyfry z tego zakresu podaje tablica 7.

Dotychczas mówiliśmy wyłącznie o organizacji feudalnej własności wiejskiej, źródło nasze jest niemniej cenne, jeżeli chodzi o poznanie stosunków, panujących pod tym względem w mias-

Tablica 6. Własność nieszlachecka, bezpośrednio zależna od króla.

Królewstwy	? j.	nżej $\frac{1}{2}$ j.	$\frac{1}{2}$ —1 j.	1—2 j.	2—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—50 j.	ponad 50 j.	Razem
Hédé	2	22	27	30	40	5	4	1	—	131
Dinan	7	74	81	108	124	51	24	8	1	478
Jugon	3	80	96	180	221	93	21	8	2	704
St. Briec . .	2	13	16	13	25	7	3	2	—	87
Lannion . . .	4	38	32	42	54	49	67	24	2	312
Morlaix . . .	—	11	14	15	6	15	7	10	1	89
Razem . . .	18	238	266	388	480	220	126	53	6	1795

tach. Ograniczymy się tu do podania niektórych cyfr, dotyczących miast, tworzących centra wymienionych już tyłkrotnie królewstwach. O pozostałych miastach posiadamy jedynie urywkowe wiadomości (patrz tabl. 8).

W Dinan, Jugon i Lannion własność szlachecka była mało rozpowszechniona; więcej było jej w Morlaix. Składała się ona albo z domów lub pałaców z przylegającymi ogrodami, albo z bailliage'ów, które rozpadały się na drobne posiadłości mieszczańskie, nie różniące się niczem od własności miejskiej, bezpośrednio od króla zależnej. Zeznania, któreby obejmowały dwa te składniki, są stosunkowo bardzo rzadkie. Własność nieszlachecka, bezpośrednio

zależna od królów, we wspomnianych miastach była, zdaje się, znacznie liczniejsza od własności, wchodzącej w skład bailliages¹⁾.

Stosunek ilościowy w poszczególnych miastach nie był jednakowy; więcej niż w innych miastach było posiadłości wassali

Tablica 7. Bezpośrednio od króla zależne, nieszlacheckie posiadłości z budynkami i bez budynków.

Królew- szczyzny	z budynk. bez bud.	? j.	niżej 1/2 j.	1/2—1 j.	1—2 j.	2—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—50 j.	ponad 50 j.	Razem
Hédé . .	z b.	—	6	8	4	12	2	3	—	—	35
	b. b.	2	16	19	26	28	3	1	1	—	96
Dinan . .	z b.	3	22	28	24	33	24	15	8	1	158
	b. b.	4	52	53	84	91	27	9	—	—	320
Jugon . .	z b.	—	45	29	38	73	53	18	6	2	264
	b. b.	3	35	67	142	148	40	3	2	—	440
St. Brieuç	z b.	1	4	12	4	12	7	3	2	—	35
	b. b.	1	9	14	9	13	—	—	—	—	46
Lannion .	z b.	—	5	3	6	23	35	62	24	2	160
	b. b.	4	33	29	36	31	14	5	—	—	152
Morlaix .	z b.	—	3	1	2	8	13	6	10	1	44
	b. b.	—	8	13	13	8	2	1	—	—	45
Razem	z b.	4	85	81	78	151	134	107	50	6	696
	b. b.	14	153	195	310	319	86	19	3	—	1099

drugiego stopnia w Morlaix. W St. Brieuç, jak to już wyżej zaznaczyliśmy, nie było własności nieszlacheckiej, bezpośrednio od króla zależnej.

¹⁾ Źródło nasze w miastach Hédé, Dinan, Jugon, Lannion i Morlaix na 1947 posiadłości, bezpośrednio od króla zależnych, podaje tylko 1194, zależnych pośrednio. Ta ostatnia liczba jest niższa od rzeczywistości; nie wszystkie bowiem bailliages zostały dość dokładnie opisane; w niektórych wypadkach, po wymienieniu kilku lub kilkunastu nazwisk, spotykamy notatkę „et plusieurs autres, suivant les rolles du dit bailliage“, lub coś podobnego. (A. N. P. 1568 fol. 19 i nast. P. 1571 fol. 19).

Wśród posiadłości nieszlacheckich obydwu rodzajów, najczęściej spotykanym rodzajem własności były domy, o których wzmianki znajdują się w większości zeznań (87%). Najliczniejsze są zeznania, wymieniające po jednym domu; zeznania, wymieniające po dwa lub więcej domów, są stosunkowo rzadkie. Spotykamy również wymienione części domów: „des quantités“ albo „des parties“. Domy w miastach są zazwyczaj dość dokładnie opisywane; wśród tych opisów spotykamy i takie, które nas informują, co należy rozumieć przez te części domu. Takie części domu składały się niekiedy z jednego lub więcej pokoi lub kuchni, czasem, oprócz tego, należały tu: spiżarnia, strych lub inne ubikacje, niekiedy spotykamy części ubikacji, jak np. połowa pokoju, piwnicy lub strychu¹⁾. Przy domach bywały niekiedy ogródki; spotykamy je jedynie w 32.1% deklaracji, wymieniających domy. Niekiedy jedna deklaracja wymienia dwa lub więcej ogrodów²⁾, niekiedy tylko połowę lub bliżej nieokreśloną część³⁾, zazwyczaj jednak jest mowa o jednym ogrodzie. Najczęściej rozmiar tych ogrodów nie jest podawany; tablica statystyczna, którąśmy ułożyli na podstawie 132 przykładów z Dinan i Lannion, nie pozwala wątpić, że były one nadzwyczaj małe, najczęściej paro-lub kilkunastocordowe; posiadające journal, lub więcej, były bardzo rzadkie⁴⁾. Deklaracje, zawierające opis własności miejskiej bez budynków, są stosunkowo dość nieliczne, zwłaszcza w Dinan i Lannion, gdyż w Jugon jest ich nieco więcej; są to prawie zawsze ogrody, wyjątkowo tylko place budowlane (emplacement des maisons).

Aveux, odnoszące się do przedmieść miasteczka Dinan, posiadają w terrier tej królewskiej swojej własnej miejscowości między zeznaniami, obejmującymi własność miejską z jednej, a wiejską z drugiej strony⁵⁾. Własność szlachecką znajdujemy tam rzadko; są to większe lub mniejsze kawałki ziemi, od kilkudziesięciu cord'ów do kilkunastu journali, z domami lub bez⁶⁾; ponadto znajdujemy tam młyny. Wśród własności nieszla-

1) A. N. P. 1568 (Dinan) f. 103 P. 1626 (Jugon) fol. 65 etc.

2) A. N. P. 1568 (Dinan) f. 339, 347, P. 1568 f. 70; P. 1626 f. 50 etc.

3) A. N. P. 1570 (Dinan) f. 830, P. 1626 f. 88-o, 62-o, 65, 72, 72-o, etc.

4) Rozmiary ogródków, znajdujących się przy domach mieszczan w Dinan i Lannion: niżej 20 cord'ów—93; 20—40 c. — 14; 40—60 c. — 9; 60—80 c. — 6 j. 1—2 jour. — 6; 2—3 j. — 4.

5) A. N. P. 1571 (od fol. 261) i P. 1572.

6) Niżej 1 journ. — 2; od 1—2 j. — 2 (jeden z budynkiem); od 2—5 j. — 4 (2 z budynkami); od 5 — 10 j. — 2; od 10 — 20 j. — 1; te trzy ostatnie z budynkami.

Tablica 8. Własność nieszlachecka w miastach.

M i a s t a	1) ogrody lub kawałki gruntu	2) place budo- wlane	3) części domów	4) jeden dom	5) dwa domy	6) trzy domy lub więcej	7) Razem	8) ogrody lub kawałki ziemi w ru- bryk. 3 do 6
Hédé	6	2	3	98	12	2	123	66
Dinan	48	8	74	541	47	10	728	220
Jugon	85	2	14	94	9	2	206	89
Lannion	27	5	8	191	13	9	253	16
Morlaix i Lanmeur	89	20	19	826	66	11	1031	247
Razem .	255	37	118	1750	147	34	2341	638

checkiej możemy tu rozróżnić te same kategorie, które wyżej odróżnialiśmy wśród takiej samej własności w miastach. Nie znaczy to jednak, aby własność podmiejska nie różniła się od własności miejskiej; stosunkowo częściej spotkać tam można same ogrody lub kawałki ziemi; daleko częściej przy domach są ogrody, lub wogóle kawałki ziemi¹⁾, a wreszcie te ogrody lub kawałki ziemi są większe od spotykanych w mieście²⁾; jednym słowem przedmieścia nie są tak gęsto zabudowane, jak miasta.

1) W 182 zeznaniach znajdujemy wiadomości o 200 posiadłościach; luźnych kawałków ziemi lub ogrodów było 99; części domów 9; po 1 domu — 77; po 2 domy — 13; po 3 i więcej domów — 2 (razem 101 posiadłości, z nich 89 było z ogrodami). Cyfry te nie są wyczerpujące; obejmują one bowiem jedynie wassale królewskich, tymczasem na przedmieściach miasta Dinan, byli również i wassale drugiego stopnia; fief'y, w skład których wchodziła ich własność, obejmowały oprócz własności podmiejskiej i własność miejską; w opisach fief'u nie zaznaczono, które posiadłości leżały w mieście, które poza jego murami, niepodobna więc wydzielić tej własności podmiejskiej (A. N. P. 1568 fol. 3 „fief en la ville et faubourg de Dinan“). Oprócz tego spotykamy fief'y nieopisane (np. P. 1571 fol. 353).

2) Ogrody lub kawałki ziemi, wspomniane są w opisie 182 własności; w 16 z nich wielkość nie jest podana, lub podana jest nie dość ściśle (A. N. P. 1572 fol. 7); wielkość w pozostałych 166 wypadkach przedstawiała się jak następuje: niżej $\frac{1}{2}$ j. było 71 (25 bez budynków); od $\frac{1}{2}$ — 1 j. — 15 (10 bez budynków); od 1 — 2 j. — 28 (21 bez budynków); od 2—3 j. — 15 (7 b. b.); od 3 — 5 j. — 14 (8 b. b.); od 5 — 10 j. — 10 (8 b. b.); od 10—20 j. — 3, wszystkie z budynkami.

W niektórych zeznaniach znajdujemy wiadomości o gruntach, będących we wspólnym posiadaniu. W pewnych wypadkach mamy do czynienia ze wspólną własnością; powstawała ona zazwyczaj wówczas, gdy przy parcelacyi pewną część gruntów pozostawiano niepodzieloną do wspólnego użytku ¹⁾. W innych znowu wypadkach ziemia była własnością seigneuru, a wassale posiadali jedynie wspólne prawa użytkowe ²⁾. Taka wspólna własność, względnie takie wspólne prawa użytkowe, mogły być zarówno w posiadaniu wassali seigneurów, jak i króla ³⁾, a również tak zwanych domaniers, t. j. posiadaczy t. zw. domaines congéables, o których obszerniej będzie mowa niżej ⁴⁾. Źródło nasze nie podaje nam zazwyczaj rozmiarów tych gruntów wspólnych, nie możemy więc tu dać statystyki, jaką dawaliśmy przy omawianiu własności indywidualnej. Dodamy tu tylko, że na badanym przez nas terytorium, podobnie zresztą jak i w całej Bretanii, grunta wspólne były stosunkowo mało rozpowszechnione ⁵⁾.

Wszystkie wyżej podane cyfry odnoszą się do feudalnej organizacyi ziemi; wyjaśniają one rozmiar poszczególnych jednostek feudalnych, zarówno szlacheckich, jak i nieszlacheckich. Tablicę jednak nie wyjaśniają nam rzeczywistego rozkładu własności, który w badanej przez nas epoce nie odpowiadał feudalnemu rozkładowi z dwu powodów: 1) niektóre jednostki feudalne były niepodzielną własnością paru lub kilku osób; 2) jedna osoba mogła posiadać dwie lub więcej jednostek feudalnych. Niepodzieloną własność kilku osób można spotkać wśród posiadłości szlacheckich, o wiele częściej jednak wśród nieszlacheckich; spotykamy ją zarówno w miastach, jak i na wsi, wśród ziem bezpośrednio od króla zależnych, jak i wśród posiadłości wassali drugiego stopnia. Takich współwłaścicieli, a byli nimi zwykle niepodzieleni spadkobiercy, zwano zazwyczaj consorts, ich wspólną wła-

¹⁾ A. N. P. 1573 (Dinan) fol. 98°, 105°, 109°, 114°, 117, 118, etc. po opisie poszczególnych posiadłości, wchodzących w skład odnośnych bailliage, znajdujemy wiadomości o „Landes et communes dependantes du dit bailliage“.

²⁾ A. N. P. 1734 (St. Brieuc) fol. 5 „Toutes les landes pastureaux et communaux qui sont dans l'enclaves après spécifiés de ladites seigneurie de la Roche-Suhart et Comté de Plourhan, appartiennent au dit seigneur, faisant partie de son domaine“; patrz również ibid fol. 368-o i 369.

³⁾ A. N. P. 1573 (Dinan) fol. 219° zeznanie szlacheckie wymienia 200-to journalowy wygon, posiadany wspólnie z innymi wassalami króla.

⁴⁾ A. N. P. 1733 (St. Brieuc) fol. 273.

⁵⁾ Graffin Robert — Les biens communaux en France; étude historique et critique (Paris 1899).

sność „tenu en consortie“ lub „tenu solidaire“¹⁾, to ostatnie ze względu na to, iż wszyscy współwłaściciele byli solidarnie odpowiedzialni za spoczywające na danej posiadłości ciężary. Solidarność ta w płaceniu powinności trwała zresztą, jak to już wyżej zaznaczyliśmy, i po zupełnym podziale danej posiadłości. Rzecz prosta, iż taki współwłaściciel mógł nadto posiadać na swoją wyłączną własność jakąś inną posiadłość²⁾.

Nie tylko ziemia zresztą, ale i prawa zwierzchności feodalnej mogły być we wspólnym posiadaniu paru osób³⁾. Te niepodzielone posiadłości utrudniałyby badania statystyczne nad rozkładem własności, jednak nie uniemożliwiały by ich. Współwłaściciele wymieniano zwykle imiennie, a ponieważ było to najczęściej rodzeństwo, które nie podzieliło jeszcze ojcowizny między siebie, z łatwością możnaby obliczyć udział każdego z nich w spadku. Wypadki, w których udział każdego współwłaściciela nie dałby się obliczyć, musielibyśmy pominąć; wypadki takie byłyby stosunkowo rzadkie, tak, że ich pominięcie nie zmniejszałoby wartości statystyki. Gorsze konsekwencje wynikają z drugiego z zaznaczonych faktów, że jedna osoba mogła posiadać większą ilość jednostek feodalnych. Że tak być musiało, wynika z niektórych przytoczonych wyżej danych statystycznych.

Mówiąc o własności nieszlacheckiej, zwracaliśmy uwagę na fakt, iż w znacznej większości wypadków były to luźne kawałki ziemi bez budynków. Trudno byłoby przypuszczać, iż większość włościan i mieszczan, posiadających ziemię, nie miała własnych domów. Już bez żadnych innych dowodów jest rzeczą oczywistą, iż te drobne parcele bez zabudowań, jeżeli już nie wszystkie, to przynajmniej w pewnej części, były własnością posiadaczy analogicznych parcel w innych bailliage'ach, gdzie znajdowały się budynki mieszkalne i zabudowania gospodarskie. W źródle naszym spotykamy zresztą cały szereg bezpośrednich i pośrednich dowodów posiadania dwu lub więcej jednostek feodalnych przez jedną i tę samą osobę. Jedne i te same osoby wymieniane są

1) Séé: Les cahiers de paroisses de la Bretagne en 1789. La Revolution française t. 47, p. 32.

2) A. N. P. 1755 (St. Brieuç) fol. 147.

3) A. N. P. 1626 (Jugon) fol. 96 „le dit seigneur de Fontlebon... tient et possède quatre fiefs et bailliages communes entre luy et les possesseurs de la terre et seigneurie de Loup, et située en la paroisse de Dollo, desquels quatres bailliages, les rentes et revenus se partagent entre les conseigneurs“.

w spisie wassali różnych fiefów ¹⁾; w niektórych zeznaniach znajdujemy zupełnie poboczne wiadomości o posiadłościach zeznającego, które w danym zeznaniu zupełnie nie są uwzględnione ²⁾.

Dwie te okoliczności działają we wręcz przeciwnych kierunkach, a więc neutralizują się; bez szczegółowych jednak statystycznych badań nie można powiedzieć, czy koniec końców tablice rozkładu własności odpowiadałyby mniej więcej tablicom organizacji feodalnej. Tymczasem na podstawie naszego terrier nie można zbadać rzeczywistego rozkładu własności; fakt, że jedna osoba może posiadać szereg jednostek feodalnych, tworzy tu nieprzewidywaną przeszkodę. W źródle tem własność ziemską opisywana jest w tym porządku, w jakim występuje w hierarchii feodalnej, bez względu na to, do kogo należy. Kawałki ziemi, należące do jednej osoby, lecz położone w różnych bailliage'ach, wymieniane są w różnych miejscach. Trzebaby więc sporządzić indeks alfabetyczny wszystkich wassali i na tej podstawie wyławiać rozrzucone dane, odnoszące się do jednego właściciela, łączyć je i dopiero na tej podstawie możnaby stworzyć tablice statystyczne rozkładu własności. Z góry jednak można powiedzieć, że takie indeksy wassalów i arrier-wassalów nie umożliwiłyby statystyki rozkładu własności, gdyż: 1) otrzymalibyśmy bardzo liczny szereg pozycji, zawierających same imiona i nazwiska wassali, bez żadnej wskazówki co do rozmiarów ich posiadłości; wiemy bowiem, że przy opisie bailliage'ów nasz terrier bardzo często ogranicza się do podania samego tylko imienia i nazwiska wassala; 2) brakowałby cały szereg pozycji w tym indeksie (nie moglibyśmy nawet w przybliżeniu określić rozmiarów tego braku), albowiem jak wiemy są fiefy seigneurialne, przy opisie których nie wymieniono ani jednego wassala. 3) Jest rzeczą zupełnie możliwą, że na tak znacznej przestrzeni, jak królewszczyzna, spotkalibyśmy się z dwoma lub więcej wassalami, noszącymi to samo nazwisko i imię ³⁾.

¹⁾ A. N. P. 1656 (Morlaix) 341: niejaki „Sieur de Querbinou Coatlogon et dame douairière de la Vallue“ posiadali mniejsze lub większe posiadłości we fiefach: Killis, Rouzault, Guernaurec, Run Enspernen, należących do niejakiemu de Runfaou. Niejaki Jacque Orioux de Grandmaison posiadał obok własności, bezpośrednio od króla zależnej, (A. N. P. 1626 fol. 34) jakąś parcelę w bailliage, należącym do klasztoru Notre Dame et St. Etienne de Jugon; ibid fol. 19°.

²⁾ A. N. P. 1635 (Lannion) f. 79 „Escuyer Pierre de Frogoff... demeurant en son manoir du Bois Quereuec paroisse Louannec“; deklaracja, opisująca inną posiadłość tegoż samego właściciela, mianowicie manoir de la Villeneuf w parafii Coatreuen nie uwzględnia wyżej wspomnianego miejsca zamieszkania

³⁾ A. N. P. 1628 fol. 307. Ojciec ma to samo imię, co i syn.

Jeżeliby chodziło o samych wassali królewskich, to różne poboczne wiadomości, jak nazwisko męża, względnie żony, imię ojca, miejsce zamieszkania i t. d. pozwoliłoby przy identyczności imienia i nazwiska określić, czy mamy tu do czynienia z jedną osobą czy z dwiema ¹⁾. W większości wypadków mielibyśmy do czynienia z wassalami drugiego stopnia, których, pomijając nieliczne bardzo wyjątki, znamy tylko z nazwiska i imienia, co uniemożliwiłoby decyzję, czy mamy tu do czynienia z jedną czy z dwiema osobami. Jednym słowem generalne indeksy dla całych królewszczyzn byłyby czemś zupełnie chybionem, nie moglibyśmy bowiem na ich podstawie układać tablic rozkładu własności w tych królewszczyznach.

Możliwe byłyby jednak indeksy, obejmujące wassali poszczególnych seigneuries ²⁾. Większą wartość miałyby jedynie statystyka posiadłości włościan, którzy mieszkali w rozleglejszych seigneuries, gdzie, jak można przypuszczać z pewnym prawdopodobieństwem, mieściła się cała ich własność. W Bretanii jednak, jak to już wyżej podkreśliliśmy, mamy do czynienia z własnością szlachecką bardzo rozdrobnioną, wobec czego poszczególni wassale posiadali swoje części w rozmaitych seigneuries. Powoduje to znaczne różnice między rozkładem własności wewnątrz każdej seigneurie z osobna, a rozkładem rzeczywistym. Musimy się tedy ograniczyć do samego skonstatowania faktu, iż organizacja feodalna w Bretanii w XVII w. nie odpowiadała rzeczywistemu rozkładowi własności, natomiast musimy się wyrzec cyfrowego ujęcia stosunku organizacji feodalnej do prawnego rozkładu własności ziemskiej.

Studjum niniejsze, oparte prawie wyłącznie na źródłach, pochodzących z krótkiego przeciągu czasu, ograniczać się musi do samego rozbioru budowy agrarnej. Kwestya rozwoju tych stosunków z istoty rzeczy wyłączona została z zakresu naszych poszukiwań. Mimo to, nie możemy pominąć pewnych uwag na ten temat, nasuwających się z konieczności przy badaniu naszego

¹⁾ Pomijam tu już takie przypadkowe utrudnienia, spowodowane tem, iż przy kopiowaniu opuszczano niekiedy bardzo ważne słowa, jak imię, nazwisko, miejsce zamieszkania. A. N. P. 1627 fol. 350°; 235°; 240°; 241°; 244.

²⁾ W różnych, niezależnych od naszego terriers poszczególnych seigneuries, dość często można znaleźć indeksy alfabetyczne właścicieli opisanych w danym terrier posiadłości; istnieją nawet terriers, posiadające dwa indeksy, jeden podług nazwisk, drugi podług imion (patrz B. N. f. fr. 6228. Terrier de Baix et Saint-Vicent de Barris, w dep. Ardèche); rzecz prosta, że ułatwia to niezmiernie badania statystyczne w rodzaju naszych.

źródła i danych statystycznych, do których doszliśmy na jego podstawie.

Od czasu dość zasadniczych zmian, jakie zaszły w ustroju rolnym Francji w połowie średniowiecza, stosunki aż do wielkiej Rewolucji stale rozwijały się po jednej linii bez jakichkolwiek przewrotów lub zasadniczych zmian w kierunku. Wprawdzie w opracowaniach zazwyczaj odróżnia się czasy średniowieczne od nowożytnych, podział ten jednakże w zakresie francuskich stosunków rolnych nie jest racjonalnie uzasadniony, cały bowiem okres od XIII do końca XVIII-go w. stanowi jedną epokę.

Już pod koniec średniowiecza dość dobitnie zaczął się zaznaczać rozkład i rozdrobnienie pierwotnie jednolitych kompleksów feodalnych; jest to tendencja, która daje się zauważyć nietylko w samej Bretanii, lecz i w całej Francji ¹⁾. Częściowo wskutek sprzedaży, głównie jednak wskutek działów rodzinnych, dawne, nieraz bardzo znaczne jednostki feodalne, rozdrabniały się w nieskończoność, dochodząc, jak to już wiemy, do rozmiarów wprost znikomych. Analogicznemu procesowi ulegały też posiadłości nieszlacheckie. Z drugiej strony na gruzach tych dawnych tworzą się nowe fortuny; zupełnie innej ich genezie odpowiada też inna fizyognomia. Powstawały one nie przez nadania panujących, lecz dzięki zamożniejszym i dzielniejszym jednostkom, głównie z łona mieszczaństwa, które, skupując większe lub mniejsze przestrzenie i kawałki gruntu, stawały się niekiedy prawdziwymi magnatami. Rzadko kiedy były to jednolite kompleksy, najczęściej składały się one z licznych, na znacznej przestrzeni porozrzucanych szmatów i parcel ziemi. Na mniejszą skalę taka akumulacja odbywała się wśród własności nieszlacheckiej. Taką jest w ogólnych zarysach geneza dwu tak charakterystycznych cech feodalnej organizacji XVII w.: ogromnego rozdrobnienia poszczególnych jej elementów, oraz łączenia większej ich ilości w jednych rękach.

Ta ogólna charakterystyka dążności rozwojowych układu własności ziemskiej byłaby bardzo niekompletną, gdybyśmy na tem miejscu pominęli t. zw. *afféagemens*, zjawisko bardzo charakterystyczne dla stosunków bretońskich. W miarę wzrostu ludności, poświęcającej się rolnictwu, wzrastał areal jej pracy; coraz to większe przestrzenie ziem leżących odłogiem, a należących do szlachty i duchowieństwa, wciągano w kadry pracy gospodarczej.

¹⁾ Sée: *Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen age* (Paris 1901) p. 559 i nast.

W pewnych wypadkach nie pociągało to za sobą żadnych zmian w ukształtowaniu stosunków własności, mianowicie wtedy, gdy włościanin pracował na obcej ziemi w charakterze dzierżawcy lub połownika. W innych wypadkach ów rozwój stosunków gospodarczych pociągał za sobą przekształcenie stosunków własności. Już bowiem od końca średniowiecza obserwować można w Bretanii zjawisko parcelacji większej własności szlacheckiej. Cały ten proces odbywał się w ramach prawnych, jaknajściślej związanych z feodalną organizacją własności ziemskiej. Proste rozprzedawanie ziemi za pewną sumę, po której uiszczeniu zrywałyby się wszelkie więzy, łączące dawnego właściciela ze świeżym nabywcą i jego nową posiadłością, było rzeczą, nieznaną zarówno w badanej przez nas epoce, jak i w czasach wcześniejszych. Wprawdzie fakty nabywania ziemi szlacheckiej przez włościan nie były bynajmniej czemś wyjątkowym, jednakże, o ile nam wiadomo, chodziło tu o sprzedaż drobnych posiadłości; jest to więc zjawisko, nie mające nic wspólnego z parcelacją. Swoiste formy ówczesnej parcelacji znane są pod nazwą „afféagement“¹⁾.

„Afféager“ znaczy tyleż co infeodować²⁾. Nowy nabywca gruntu stawał się wassalem dawnego właściciela, zdobywał on przytem takie same prawa do gruntu, jakie mieli dawniejsi wassale, odnośnie do ziem, zorganizowanych w omówionych wyżej „fiefs et baillages“, podobnie też jak ci ostatni, obowiązany był do uiszczania szeregu powinności, o których wyżej była mowa. Nowy nabywca płacił tu zazwyczaj pewną kwotę, zwaną wstępem (droits d'entrée), która nie mogła przekraczać stu soldów od journala³⁾, co oczywiście nie mogło w żaden sposób być uważane za cenę kupna.

Możemy tedy powiedzieć, że nabywano tu ziemię nie za określoną sumę pieniędzy, lecz w zamian za zobowiązanie uiszczania

¹⁾ Jako synonimu tego wyrażenia używano niekiedy słowa arrentement. Por. A. N. P. 1574 (Dinan) fol. 59.

²⁾ Godefroy — Dictionnaire de l'ancienne langue française T. 8 (Complement) p. 38.

³⁾ Coutumier Général t. IV. f. 383 (art. CCCLIX): w poszczególnych wypadkach na podstawie specjalnego pozwolenia królewskiego można było pobierać wyższe wstępne; w dokumencie Ludwika XIII, wystawionym dla Cezara ks. Penthièvre w 1638. (Arch. dep. Côtes du Nord E. 49) czytamy: „Nous avons permis et permettons de faire toutes et telles ventes et alienations, qu'il avisera en ses Duché de Penthièvre et Baronie d'Ancenis, soit par afféagement, inféodations ou autrement et d'en prendre autant de deniers d'entrée qu'il pourra, sans en perdre l'obéissance“, to samo wyrażenie znajduje się w dokumencie Ludwika XIV z 1655 (ibidem).

pewnych peryodycznych powinności. Afféagement znajduje się w jaknajściślejszym związku z t. zw. tenures en censive ¹⁾, którymi też na tym miejscu musimy się zająć. W prawniczej literaturze francuskiej z XVI i XVII w. wypowiediano dość sprzeczne zdania co do istotnego charakteru tych posiadłości. Argentré, jeden z wybitniejszych komentatorów prawa bretońskiego, nie wdając się zresztą w dłuższe motywowanie, stanowczo odróżniał censive od féage, twierdząc, iż jedynie w tym drugim wypadku zwierzchność feodalna pozostawała przy dawnym właścicielu gruntu ²⁾. Wręcz przeciwnego zdania jest drugi, nie mniej wybitny znawca prawa bretońskiego, Hévin, który twierdzi, iż nad posiadłościami censiarski dawni właściciele gruntu zatrzymywały prawa zwierzchności feodalnej, że jednym słowem są to posiadłości, tworzone przez afféagement ³⁾.

Trudno jest dziś skontrolować te poszczególne różne fakta, które Hévin przytoczył na poparcie swojego poglądu; fakt jednakże, iż słowo censive może oznaczać posiadłości w mouvance, nie ulega wątpliwości ⁴⁾.

Nie znaczy to jednakże, aby twierdzenie Argentré'a było zupełnie bezpodstawnem; wspomniany przez nas ⁵⁾ przy innej okoliczności fakt, iż censive spotykamy nietylko w szlacheckich, ale i w nieszlacheckich posiadłościach, dowodzi, że pierwotny właściciel gruntu nie zawsze zatrzymywał prawa zwierzchności feodalnej nad nowoutworzonymi posiadłościami. W zakresie naszych badań z posiadłościami tego rodzaju spotykamy się jedynie na terytorium, w którym obowiązywało t. zw. „usement de Goëlle“, podług którego censive miało odmienne od zwykłego znaczenie. Szczegółowiej tę kwestyę rozpatrzemy w rozdziale trzecim.

Początków omawianego tu ruchu należy szukać w średnio-

¹⁾ Patrz np. dom. St. Brieuc A. N. P. 1733 fol. 339; 1734, 1735 fol. 45° etc.

²⁾ Argentré Bertrand: Commentarii in patrias Britanorum leges (szereg wydań, drukowanych w Rennes lub Paryżu od 1605 — 1646) komentarz do artykułu LXXIII.

³⁾ Hévin Pierre: „Questions et observations, concernant les matières féodales“ Rennes 1736 p. 118.

⁴⁾ W zeznaniach posiadłości, bezpośrednio od króla zależnych, niejednokrotnie czytamy: „en la censive et mouvance de S. M.“ (A. N. P. 1614 (Hédé) fol. 317 P. 1573 (Dinan) fol. 399). Z nowszych uczonych stanowisko Hévin'a zajęli: Du Chatelier: L'agriculture et les classes agricoles de la Bretagne. Paris 1863. Dupont Emile: La condition des paysans dans la sénéchaussée de Rennes (Rennes 1901) p. 38.

⁵⁾ Patrz str. 35.

wieczu jeszcze. Z XIII w. przechowała się dość znaczna ilość dokumentów, pochodzących z różnych części Francji, a odnoszących się do tego ruchu ¹⁾. W dwu ostatnich wiekach średniowiecza wzrasta on, a ciągnie się przez całą epokę nowożytną aż do Wielkiej Rewolucji. Szczególnie wielkie rozmiary przybrał ten ruch około połowy XVIII w.; jako przykład przytoczymy fakt, że w księstwie Penthièvre w 1746 r. postanowiono rozparcelować, w celu wykarczowania, wielki zrąb, pozostały po lesie Moncontour, o rozmiarach 12.000 journali ²⁾. Gdy wielcy posiadacze już nie mieli do parcelowania własnych ziem, dopuszczali się nadużyć i parcelowali ziemie wspólne. Powstawały na tem tle liczne nieporozumienia i procesy, szczególnie częste w ostatnich dziesiątkach lat przed rewolucją ³⁾. Nadużycia te jednak musiały się dziać już znacznie wcześniej; już bowiem w naszym źródle spotykamy wzmianki o ziemiach dawniej wspólnych, obecnie zaś będących w indywidualnem posiadaniu ⁴⁾. Zazwyczaj parcelowano ziemię, pozostającą dotychczas poza zakresem pracy rolniczej np. lasy i nieużytki ⁵⁾; spotykamy jednakże akta, odnoszące się do afféagement poszczególnych części już istniejących gospodarstw rolnych ⁶⁾.

Rozmiary tych nowoutworzonych posiadłości były znacznie większe, aniżeli posiadłości przeciętnie, spotykane w mouvance; wynosiły one kilka, kilkanaście, a dość często więcej niż dwadzieścia journali ⁷⁾. W pewnych wypadkach na tej nowej własności tworzone nowe osady, w innych nowonabyte ziemie dołączano do gospodarstw już dawniej istniejących. Omawiane tu zjawisko możemy obserwować w wielkiej własności wszelkich kategorii, będącej własnością szlachty, duchowieństwa i króla ⁸⁾. Spotykamy

¹⁾ Sée: *Les classes rurales et le régime domainial en France au moyen age.* (Paris 1901) f. 570 i nast.

²⁾ Archiwum dep. Côtes du Nord E 49.

³⁾ Sée: *op. cit.* p. 220 i nast. Dupont: *op. cit.* p. 69 i nast.

⁴⁾ A. N. P. 1576 (Dinan) f. 70_o wśród parcel, będących w posiadaniu niejakiego François Guihomat, wymieniono: „moittyé de pré commun trente et cinq cordes“.

⁵⁾ Dupont: *op. cit.* 69.

⁶⁾ Archiwum dep. Côtes du Nord E 1595, drukowane, Mémoires z 1785 r. „La comtesse de Forcalquiére afféagea en 1765 au sieur le Signer une pièce de terre nommée Parc Coantafao faisant partie du covenant Kernivinen... pour la tenir prochement et roturièrement sous le fief de la seigneurie de l'Etang, François Mahè jouissoit alors de ce champ à titre de domaine congéable“.

⁷⁾ A. N. P. 1734 (St. Briëuc) fol. 87, 99, 109_o; P. 1735 fol. 164_o i nast.

⁸⁾ A. N. P. 1614 (Hédé) fol. 459_o. Przy opisie posiadłości szlacheckiej, bezpośrednio zależnej od króla, znajdujemy notatkę, iż była ona afféagée w 1584 r.

się z nim zresztą nietylko na wsi, ale i w miastach, w miarę rozwoju których otaczające je posiadłości szlacheckie były parcelowane i zamieniane na mieszczańskie. Podobnie jak i na wsi, proces ten daje się tu skonstatować już w średniowieczu; tak np. w miasteczku Lamballe, z którym bliżej pod tym względem mieliśmy sposobność zapoznać się, znane są akta odnośne z 1393 r.

Doszłe do nas dokumenty są niestety bardzo niekompletne, pozwalają one jednak zorientować się w pewnych charakterystycznych cechach tego rozwoju. Przedewszystkiem rozwój ten nie postępował ze stałą szybkością, w pewnych latach był silniejszy aniżeli w innych; tak np. więcej niż z innych lat przechowało się dokumentów z 1556, 1576 i 1634 r. ¹⁾ Zazwyczaj bywały to parcele budowlane niewielkich rozmiarów, wynoszące najczęściej kilkaset, niekiedy zaledwie kilkadziesiąt łokci kwadratowych, spotykamy tu jednak i stosunkowo większe kawałki ziemi, wynoszące kilkadziesiąt cord'ów lub nawet więcej niż journal ²⁾.

W źródłach współczesnych można się spotkać ze zdaniem, jakoby afféagement było zjawiskiem, spotykanem wyłącznie w Bretanii ³⁾. Uwaga ta jest o tyle słuszną, iż rzeczywiście termin ten poza Bretanią, o ile nam wiadomo, nie był używany ⁴⁾; nie wynika z tego jednak, aby i w innych prowincjach Francji nie można było spotkać analogicznego zjawiska.

Należy tu przedewszystkiem wymienić t. zw. albergement w Savoie, Dauphiné, Languedoc, Bearn, oraz t. zw. mainferme

¹⁾ Archiwum depart. Côtes du Nord E 188 (1—3).

²⁾ Jako przykład, przytoczymy tu szereg cyfr, charakteryzujących rozmiary tych parcel we wspomnianem miasteczku Lamballe (Archiwum Côtes du Nord E 188); wielkość podawana jest w journalach, journée lub łokciach, od 1550 — 1600 r. 8·8 łokci; 71·58½ ł.; 3 journée; ½ journée; ¾ journala; 95·11 łok.; ½ journala; 6 journée 11·4 łok.; 8·45 łok.; 10·4 łok.; 11·4 ł.; 7·4 ł.; 11·4 ł.; 10·4 ł.; 11·4 ł.; 24·4 ł.; 10·4 ł.; 8·4 ł.; 26·10 ł.; 60·88 ł.; ⅔ journala; od 1600 do 1700: 1¾ jl. 14 c.; 1 c. 8 c.; 92·25 ł.; 73·60 ł.; 92·25 ł.; 2½ c.; 5 c.; 15·4 ł.; 44·30 ł.; 68·55 ł.; 26·13 ł.; od 1700 — 1772: 46·10 ł.; 80·50 ł. p. 179·15 ł.; 22½·20 ł.; 5½ c.; 1 c. etc.

³⁾ B. N. f. fr. 4283 Sprawozdanie intendenta o stanie Bretanii z 1694 r. fol. 81°: „ce qu'il y a seulement de particulier est que la coutume leur permet de les (terres) afféager“; w słownikach Godefroy et La Curne de Saint Palayé, cytaty, przytoczone przy objaśnieniu słów „afféager“, zaczerpnięte są z Coutume du duché Bretagne.

⁴⁾ Güyot: Répertoire universelle et raisonné de jurisprudence (Paris 1784—85). T. I, 205.

w Normandyi i niektórych innych prowincjach północnej Francyi ¹⁾. Wszędzie mamy tu do czynienia z parcelowaniem większych posiadłości. Ruch ten nie jest więc specjalnie bretońskim lecz ogólnie francuskim, a jest on głównym czynnikiem rozwoju stosunków rolnych we Francyi nowożytnej przed Wielką Rewolucyę.

III.

Uwagi ogólne o organizacji gospodarczej. Trzy kategorie posiadłości. Ziemie zajmowane przez właścicieli. Dzierżawa i połownictwo. Posiadłości zróżniczkowane pod względem gospodarczym. Zamki, dwory i folwarki. *Domaine congéable*; *quevaisie* i *censives*. Młyny. Posiadłości nieszlacheckie. Organizacja gospodarcza wobec feudalnej.

Po zaznajomieniu się z terytoryalnymi składnikami ustroju feudalnego, możemy przystąpić do przedstawienia ich ekonomicznej organizacji; jak to już wiemy, składniki te były najrozmaitszych rozmiarów, nadto i pod innymi względami istniały tu dość znaczne między nimi różnice, nic więc dziwnego, iż odgrywały one dość różne role w gospodarczej organizacji kraju; podczas, gdy jedne z nich tworzyły samodzielne jednostki gospodarcze, inne stanowiły zaledwie ich części, choć były i takie, które składały się z mniejszej lub większej ilości samodzielnych gospodarstw.

Organizacja posiadłości szlacheckich jest o wiele więcej skomplikowaną, aniżeli posiadłości nieszlacheckich; zmusza nas to do osobnego traktowania tych dwu rodzajów własności. Najpierw zajmiemy się własnością szlachecką, a będziemy tu mieli na myśli rzecz prosta jedynie rzeczywistą własność szlachecką czyli t. zw. *domaine proche*. Przy rozpatrywaniu tych posiadłości pod względem gospodarczym, musimy rozróżnić dwojakiemu rodzaju elementy: kompleksy gruntów z budynkami, oraz grunta bez budynków; te ostatnie znajdowały się w pewnych wypadkach poza zakresem wszelkiej pracy gospodarczej ²⁾; czasem zaś należały do jednego kompleksu gospodarczego wraz z innymi, również niekompletnymi

¹⁾ Garsonnet, *Histoire des locations perpétuelles et des baux à longue durée*, (Paris 1879) p. 409 i nast.; Delisle: „*Etudes sur la condition de la classe agricole en Normandie* (Paris 1903) p. 45.

²⁾ W Bretanii nieużytków było zdaje się stosunkowo więcej, niż w innych częściach Francyi: (patrz Young: *Voyages en France pendant les années 1787 — 90*, traduit de l'anglais par F. Soulés Paris l'an II tome I p. 271, 277, 282, t. II p. 272). Po największej części nieużytki te były przydzielane do gospodarstw rolnych różnych typów.

elementami innych jednostek feudalnych. Własność szlachecka, jak to już wiemy, mogła być najrozmaitszych rozmiarów; musiało to mieć oczywiście dość zasadniczy wpływ na jej gospodarczą organizację, która nie mogła być jednakowa na kilku lub kilkunasto-journalowej posiadłości z jednej, a na wielkich, setki journali liczących posiadłościach, z drugiej strony.

W badaniach naszych wszystkie posiadłości szlacheckie podzieliliśmy na trzy kategorie: do pierwszej zaliczyliśmy składające się z kawałków ziemi bez budynków, do drugiej posiadającą wprowadzie budynki, lecz nie podzieloną z punktu widzenia ekonomicznego, do trzeciej zaliczyliśmy pozostałe domaine proche, t. j. te, które rozpadały się na mniejszą lub większą ilość niezależnych od siebie pod względem gospodarczym części.

Na ogół biorąc, najbardziej liczną jest grupa druga, nie o wiele mniej liczną grupa trzecia, natomiast pierwsza jest najmniej liczną. Istnieje jednak dość zasadnicza różnica między królewszczyznami Hédé, Dinan i Jugon z jednej a St. Briec, Lannion i Morlaix z drugiej strony. W tych ostatnich trzech królewszczyznach pierwsza kategoria reprezentowana jest najslabiej, natomiast trzecia obejmuje przeszło połowę ogólnej liczby; w Hédé, Dinan i Jugon stosunki przedstawiają się odwrotnie; pierwsza kategoria jest bez porównania silniej reprezentowana, a stosunkowo najslabiej trzecia. (patrz tabl. 9) Znajduje się to naturalnie w jaknajściślejszym związku z większym rozdrobnieniem własności szlacheckiej w zachodnich królewszczyznach, w porównaniu ze wschodnimi, albowiem do pierwszej kategorii należą najdrobniejsze posiadłości, do trzeciej najobszerniejsze, co uwidocznia tablica 10.

Właściciel mógł w różny sposób korzystać ze swej ziemi; rozmiar posiadłości nie pozostawał tu rzecz prosta, bez bardzo poważnego wpływu. Nie znaczy to jednakże, abyśmy w wielkich posiadłościach spotykali się z formami, nieznanymi w drobnych posiadłościach, lub odwrotnie. Na ogół biorąc (pominąwszy jednak t. zw. *quevaisie*) we wszystkich rozróżnionych wyżej trzech kategoriach własności spotykamy te same formy korzystania z ziemi. Chodzi nam tu wyłącznie o formy społeczne; sprawy techniczne bowiem pominęliśmy zupełnie w naszym badaniu. W Bretanii, podobnie zresztą jak i w całej Francji, wiecej i średni właściciele ziemscy prawie nigdy sami nie zajmowali się rolnictwem, jeżeli zaś w pewnych wypadkach bezpośrednio korzystali z jakiejś części swej własności, to tylko z zamków, dworów i otaczających je ogrodów, parków, lasów i t. d.; wyjątkowo tylko spotkać tam można

Tablica 9. Kategorie domaine proche.

Królewszczyzny	1-a	2-a	3-a	Razem
Hédé	92	60	18	170
Dinan	65	69	30	164
Jugon	17	39	20	76
St. Briec	7	10	31	48
Lannion	8	48	65	121
Morlaix	1	21	35	57
Razem	190	247	199	636

orne pola. Zamki te i dwory były poprostu letniami rezydencyjami właścicieli ziemskich¹⁾.

Ta część posiadłości znana jest pod nazwą retenu lub reserve²⁾. Nawiasowo tu dodamy, iż z terminami temi w naszym źródle spotykamy się bardzo rzadko³⁾; źródło to wogóle podaje bardzo niekompletne wiadomości o tem, z których części właściciel sam korzystał.

Do pewnego stopnia te skąpe wiadomości możnaby uzupełnić, opierając się na wiadomościach o miejscu zamieszkania właściciela; zamki i dwory, zamieszkałe przez swoich właścicieli wraz z przyległościami, możnaby zaliczyć do retenu; trudniejszą byłaby sprawa w wypadkach, w których jako miejsce zamieszkania podano

1) Przy opisie miasteczka Lamballe Young (op. cit. t. I p. 272) pisze: „il y a plus de cinquante familles de noblesse dans l'hiver, qui sont dans leurs terres pendant l'été“, a niżej dodaje: „Ils seraient tous beaucoup mieux employés à cultiver leurs terres, et à exciter l'industrie parmi les pauvres“.

2) Séé: (op. cit. p. 37), oraz Łuczycki („L'état des classes agricoles en France“ p. 62) używają tych terminów nawet dla wydzierżawionych przynależności zamków i dworów szlacheckich. Geslin de Bourgogne (op. cit. III p. LXXXIII) — tylko dla ziem eksploatowanych przez samego właściciela.

3) A. N. P. 1573 (Dinan) fol. 254° dla oznaczenia, iż z danej posiadłości korzystał jej właściciel, używano zazwyczaj wyrażenia „tenu en main“.

Tablica 10. Rozmiary domaine proche.

Królewsczyczny	kategor.	? j.											Razem
		nijżej 1 j.	1—5 j.	5—10 j.	10—20 j.	20—30 j.	30—50 j.	50—100 j.	100—500 j.	500—1000 j.	ponad 1000 j.		
Hédé . . .	1	2	15	48	13	10	2	1	1	—	—	—	92
	2	1	8	12	9	6	5	12	7	—	—	—	60
	3	1	—	—	1	1	—	2	1	11	1	—	18
Dinan . . .	1	—	16	33	9	4	1	—	—	2	—	—	65
	2	4	7	6	4	18	6	15	6	1	2	—	69
	3	1	—	1	—	1	2	1	10	13	—	1	30
Jugon . . .	1	—	4	5	4	1	—	2	1	—	—	—	17
	2	1	—	3	4	9	8	9	5	—	—	—	39
	3	—	—	—	—	—	—	4	6	7	3	—	20
St. Brieuc	1	1	—	2	—	1	1	—	—	2	—	—	7
	2	2	1	2	1	—	1	3	—	—	—	—	10
	3	5	—	—	—	2	2	2	2	14	3	1	31
Lannion .	1	1	6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	8
	2	1	6	5	6	19	5	6	—	—	—	—	48
	3	6	—	1	1	7	10	12	14	12	1	1	65
Morlaix . .	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
	2	1	—	4	3	10	2	—	1	—	—	—	21
	3	1	—	—	1	2	4	5	6	13	2	1	35
Razem .	1	4	41	90	26	16	4	3	2	4	—	—	190
	2	10	22	32	27	62	27	45	19	1	2	—	247
	3	14	—	2	3	13	18	26	39	70	10	4	199

poobliźnie miasto ¹⁾ gdyż z tego zupełnie nie wynika, iż z całego majątku ziemskiego korzystały osoby trzecie; zresztą nie we wszystkich zeznaniach spotykamy te wiadomości o miejscu zamieszkania; uniemożliwia nam to podanie statystyki retenu w ścisłym słowa tego znaczeniu. Statystyka zaś ziem, zależnych od zamków lub dworów w XVII w., nie posiada żadnej wartości, a to z tego powodu, iż niejednokrotnie się zdarzało, że wydzierżawiano różne zabudowania zamkowe, a zwłaszcza dwory, z drugiej zaś strony bardzo często zubożała szlachta, pracująca na własnych ziemiach, mieszkała w domostwach, niczem nie przypominających dawnych rezydencji pańskich.

Mimo niemożności zestawienia dokładnej statystyki ziem, z któ-

¹⁾ A. N. P. 1735 (St. Brieuc) fol. 453; 1635 (Lannion) fol. 71 i 91.

rych bezpośrednio korzystali ich właściciele, nie może ulegać żadnej wątpliwości, iż tworzyły one bardzo nieznaczną część całego obszaru własności szlacheckiej. Reszta zajmowana była przez włościan, którzy korzystali z niej na mocy kontraktów terminowych lub bezterminowych. Kontrakty bezterminowe spotykamy jedynie w królewskich St. Briec, Lannion i Morlaix. Ziemie, zajmowane na podstawie tych kontraktów, tworzą, można powiedzieć, specjalną część *domaine proche*, nieco zbliżoną do posiadłości, należących do *mouvance*; kontrakty te bowiem dawały niekiedy daleko idące prawa do ziemi, które jednak nigdy nie były prawem własności. Różnicę między ziemią, zajmowaną na podstawie kontraktu terminowego i bezterminowego, widać zaraz w sposobie jej opisu w zeznaniach; w pierwszym wypadku, pomijając nadzwyczaj nieliczne wypadki, źródło nasze nie wymienia nazwiska osoby, korzystającej z danej ziemi; natomiast stale jest wymieniona osoba, korzystająca z ziemi na podstawie kontraktu bezterminowego, a tylko wyjątkowo źródło pomija jej nazwisko. Ze względu na ową dość zasadniczą różnicę, ta część *domaine proche*, która w królewskich St. Briec, Lannion i Morlaix zajęta była na podstawie bezterminowych kontraktów, musi być rozpatrywana osobno. Pozostała część, niczem nie różniąca się od *domaine proche* w Hédé, Dinan i Jugon, może być rozpatrzona razem ze szlacheckimi posiadłościami tych ostatnich królewskich.

Kontrakty terminowe spotykamy na całym zbadanym przez nas terytorium; należy wśród nich rozróżnić zwykle dzierżawy od połownictwa ¹⁾; w pierwszym wypadku właściciel gruntu pobierał pewien z góry określony czynsz, w drugim pewną część zbiorów. Czynsz dzierżawny zazwyczaj uiszczano w pieniądzu, spotkać jednak można dzierżawy za określoną ilość płodów rolniczych w naturze, albo za czynsz częściowo w naturze, częściowo w pieniądzu uiszczany ²⁾. Czasami spotkać można pańszczyznę, jako obowiązek dzierżawcy; są to jednak wypadki bardzo rzadkie; wielkość zaś tej pańszczyzny była zawsze bardzo nieznaczną.

Wysokość sumy dzierżawnej zależna była nie tylko od rozmiarów, ale i stanu wydzierżawianej fermy lub parceli, pomijając już inne, całkowicie indywidualne okoliczności, nie dające się dziś po największej części uchwycić; wahania są tu tak znaczne, iż wszelka przeciętna kwota daje bardzo niedokładne pojęcie o rzeczywistych

¹⁾ Sée: op. cit. p. 241 i nast. Dupuy: op. cit. p. 2 i nast.

²⁾ A. N. P. 1576 (Dinan) fol. 4°, 55.

sumach dzierżawnych¹⁾. Termin dzierżawy był bardzo różny, niekiedy roczny, zazwyczaj 3 do 6-cioletni, najwyżej zaś 9-cioletni.

Połownictwo²⁾ dość zasadniczo różniło się od zwykłych dzierżaw, gdyż połownik, jak to już wspomnieliśmy, nie płacił z góry określonego czynszu, lecz dzielił się z właścicielem gruntu zbiorami. Zazwyczaj dzielono tu po połowie zarówno ziarno jak i owoce, (chodziło głównie o jabłka) oraz przychówek w bydło, niezależnie od tego dawali oni określoną ilość masła i drobiu.

W niektórych wypadkach, zwłaszcza z drobniejszych gospodarstw, dawano tylko $\frac{1}{3}$ zbioru. Należy tu jeszcze wymienić kontrakty pośrednie między zwykłą dzierżawą a połownictwem, tak zwane *bail à detroit*, które stały się szczególnie częstymi w drugiej połowie XVIII w. Dzierżawca dawał tu właścicielowi połowę zbiorów w ziarnie, oraz określoną kwotę pieniężną, którą uważano za ekwiwalent połowy zbiorów owoców i przychowku. Właściciel gruntu dostarczał połownikowi połowy zasiewu, oraz połowy ilości bydła, choć to drugie nie zawsze miało miejsce; niekiedy zdarzało się to zresztą i przy zwykłych dzierżawach.

Oba te rodzaje spotykamy we wszystkich zbadanych przez nas królewszczyznach; dane, zawarte w naszym źródle, nie są jednak dość kompletne i nie pozwalają nam na odpowiedź, która z tych dwu form występuje częściej. W znacznej większości wypadków źródło nasze nie podaje, czy opisywane gospodarstwo, względnie parcela, było wydzierżawiane, czy też oddane w połownictwo; w wypadkach, gdzie jest to podane, zwykła dzierżawa występuje bez porównania częściej od połownictwa; nie wynika z tego jednakże, aby stosunek ten odpowiadał rzeczywistości; w literaturze historycznej ustaliło się przekonanie, iż połownictwo było bardziej rozpowszechnione w Bretanii aniżeli zwykła dzierżawa³⁾, być więc może, że wypadki, gdzie źródło nasze nie daje żadnej informacji, należy zaliczyć na karb połownictwa, które w takim razie rzeczywiście uważaćby można było za typową formę termi-

¹⁾ A. N. P. 1576 (Dinan) fol. 4° i nast.: 150 livres za 22 journali; 160 l. za 43 j.; 120 l. za 88 j.; 120 za 21 j. i t. d.

²⁾ W źródłach kontrakty te występują pod nazwą *tenu à mi-gagne*, *mi-profit* lub *mi-fruits* (patrz A. N. P. 1655 fol. 301°; Geslin de Bourgogne op. cit. t. III p. LXXXIV).

³⁾ Dupuy (op. cit. p. 4) wypowiada to twierdzenie kategorycznie, nie przytacza jednakże żadnych dowodów; mniej stanowczo wypowiada się w tej sprawie Séé: (op. cit. p. 256) opiera się on na *declarations des vingtième*, nie daje jednak żadnych obliczeń.

nowego kontraktu rolnego w zbadanej przez nas części Bretanii. Tłumaczyłoby to jednocześnie milczenie naszego źródła; o typowych i prawie powszechnych rzeczach nie pisze się, gdyż i bez tego są one wiadome.

Z powiedzianego wyżej wynika, że przy rozbiórce elementów ustroju gospodarczego nie będziemy mogli odróżniać tych, z których korzystali sami właściciele, od wydzierżawionych lub oddanych w połownictwo. W posiadłościach pierwszej i drugiej kategorii, t. j. tych, które były pod względem gospodarczym jednolite, składniki ustroju feudalnego odpowiadały składnikom ustroju gospodarczego; wobec tego nie będziemy tu powtarzali podanych w 10-tej tablicy ich rozmiarów; zupełnie inaczej rzecz się ma z posiadłościami trzeciej kategorii, które były zróżniczkowane pod względem gospodarczym. Zróżniczkowanie nie było jednakowe we wszystkich królewstwach; w Lannion, Morlaix, a zwłaszcza w St. Briec, było ono większe, aniżeli w pozostałych; jeżeli je-

Tablica 11. Organizacja gospodarcza domaines proches trzeciej kategorii.

Królew- szczyzny	Ogólna ilość domaines proches trzeciej ka- tegorii	Ilość części, składających domaines				
		nie licząc domaines congéables		licząc domaines congéables		
		suma	na jedno zeznanie przypada	suma	na jedno zeznanie przypada	
Hédé . .	18	70	3,8	} 4,3	70	3,8
Dinan . .	30	131	4,3		131	4,3
Jugon . .	20	98	4,9		98	4,9
St. Briec	31(—8) ¹⁾	132	5,7	} 2,0	984	31,7
Lannion .	65(—16)	88	1,7		556	8,5
Morlaix .	35(—7)	69	2,4		251	7,2
Razem	199(—31)	588	3,5		2090	10,5

¹⁾ Cyfry w nawiasach oznaczają ilość domaines, całkowicie oddanych w domaine congéable (patrz tablicę 15).

dnak pominiemy z tych obliczeń domaine congéable, to stosunek odwróci się, z wyjątkiem jednej królewskiej St. Briec. Przeciętnie przypada na jedno zeznanie około 10 niezależnych jednostek gospodarczych. Jednostki te były najrozmaitszych rozmiarów, poczynając od ułamków journala, a kończąc na setkach journali. W Hédé, Dinan i Jugon były one znacznie większe, aniżeli w pozostałych królewskich; w pierwszych więcej niż połowa przekraczała swojemi rozmiarami 20 journali, w pozostałych zaledwie 5 j. W ogromnej większości wypadków mamy tu do czynienia

Tablica 12. Rozmiary części, składających domaine proche trzeciej kategorii.

Królewszczyzny	? j.	należ 1 j.	1-5 j.	5-10 j.	10-20 j.	20-30 j.	30-50 j.	50-100 j.	ponad 100 j.	Razem
Hédé	3	1	4	6	6	6	8	26	10	70
Dinan	10	4	6	11	21	15	26	31	7	131
Jugon	1	—	7	7	13	23	24	20	3	98
St. Briec . . .	6	17	46	18	13	8	9	9	6	132
Lannion	6	8	17	13	20	12	4	5	3	88
Morlaix	5	4	7	5	17	8	8	12	3	69
Razem	31	34	87	60	90	72	79	103	32	588

z mniejszą lub większą ilością ziemi różnego rodzaju (ogrody, łąki, pastwiska, lasy etc.) wraz z budynkami. Spotykamy tu jednakże również samą ziemię bez budynków. Są to jednak wypadki dość rzadkie, zwłaszcza w Dinan i Jugon i zazwyczaj chodzi tu o mniejsze kawałki ziemi.

Pozostawimy na razie na boku luźne kawałki ziemi; pozostałe, t.j. owe z budynkami, podzieliliśmy na parę działów, zależnie od rodzaju budynków, wśród których rozróżniamy zamki, dwory, folwarki. Też same budynki spotykamy w drugiej kategorii domaine proche, to też rozpatrzmy je tu razem.

Nie jest tu miejsce do zajmowania się stroną architektoniczną,

zamków francuskich, zaznaczamy tu tylko iż chociaż zamki te w XVI, a zwłaszcza w XVII w. straciły swe dawne znaczenie i stały się po prostu wiejskimi pałacami, to jednak dawny typ zamku obronnego, otoczonego murami i fosami, bynajmniej nie zanikł ¹⁾.

Obok części mieszkalnych i kaplicy, opisy tych zamków wymieniają zabudowania gospodarskie, zawierające prasy, piekarnie, stodoły, stajnie i obory. Oprócz ogrodów i ewentualnych parków, bezpośrednio przylegających do zamku, jako przynależne do niego wyliczano nadto bardzo znaczne, nieraz setki journali wynoszące przestrzenie łąk, lasów lub nieużytków. Wskutek jednak opisanego wyżej procesu parcelacji własności szlacheckiej, przestrzeń tych należących do zamków „retenu“ zmniejszyła się w pewnych wypadkach do bardzo nieznacznej ilości journali. Wskutek bardzo znacznego rozdrobnienia własności szlacheckiej niektóre zamki przeszły w posiadanie osób, nie mogących w żaden sposób łączyć na ich konserwację, w rezultacie więc zamki te coraz bardziej niszczały i zamieniały się w kupę gruzów; w naszym źródle dość często spotykamy wzmianki o takich ruinach zamków ²⁾. Na ogół biorąc, bardzo rzadko wydzierżawiano zamki, chyba te nawpół rozwalone, gdzie lepiej zachowane ubikacje dzierżawcy przerabiali na izby mieszkalne. Takie na pół lub zupełnie rozwalone zamki, znajdowały się niekiedy na parcelowanej przestrzeni i tem się tłumaczy, iż resztki dawnych siedzib szlacheckich spotyka się niekiedy na gruntach włościańskich ³⁾.

Teoretycznie istniała dość zasadnicza różnica między zamkiem a dworem szlacheckim, nie do wszystkich bowiem posiadłości szlacheckich było przywiązane prawo posiadania ufortyfikowanego zamku, znaczna część szlachty mogła budować w swych dobrach tylko dwory bez fortyfikacji; faktycznie jednakże dwory te były

¹⁾ A. N. P. 1614 (Hédé) fol. 409° „Le chateau du Chesnaie consistant en un grand corps de logis au milieu dequel est le portal, la cour au devant, petit jardin vers orient et autre jardin au coté meridional de la dite cour, le tout circuit de murs de pierres, des ceux dehors des fossés remplies d'eau et fermés de deux ponts levés; un grand corp de logis au dehors de la cour du dit chateau au devant de celui vers le septentryon, consistant en un pressoir, grange, ecuryes, d'étables sous meme, contenant cent cinquante pieds; avec une grande cour au devant de celle; au coté septentrionale de laquelle est à présent la chapelle du dit lieu contenant au fond environ un journal et demi de terre, avec le colombier à coté“. Patrz nadto: p. 1573 (Dinan) fol. 5 oraz P. 1581 (Dinan) fol. 332.

²⁾ A. N. P. 1577 (Dinan) fol. 371, P. 1581 fol. 75; P. 1734 (St. Brieuc) f. 10.

³⁾ A. N. P. 1735 (St. Brieuc) fol. 153.

niekiedy ufortyfikowane ¹⁾, wobec czego w rzeczywistości różnica między zamkiem a dworem nie była tak istotna; nic więc dziwnego, iż niekiedy przy opisie jednego kompleksu budynków używano tych dwu terminów ²⁾. Dwory bywały niekiedy jedynie rezydencjami swych właścicieli, dość często jednak były to centra gospodarstw rolnych, prowadzonych przez tych właścicieli lub dzierżawców. Opisy ich wymieniają mniej więcej takie same zabudowania gospodarskie, jakie wyliczyliśmy wyżej przy zamkach. Przy niektórych dworach były kaplice ³⁾, choć nie można tego powiedzieć o większości wypadków.

Ziemie, należące do takich dworów, były bardzo różnej wielkości, nigdy jednakże nie osiągały tak znacznych rozmiarów, jakie można spotkać wśród ziem, przynależnych do zamków; w większości wypadków były to więcej niż 20 journalowe obszary. Wprawdzie w pewnych wypadkach są to tylko ogrody, łąki i nieużytki, przeważnie jednak spotykamy tam orne pola. Dwory te stosunkowo dość często zamieszkiwane były przez swych właścicieli, którzy niejednokrotnie sami gospodarowali na własnej ziemi; odnosi się to zwłaszcza do posiadłości drugiej kategorii, chociaż z drugiej strony spotykamy bardzo często dwory wydzierżawiane.

Folwarki (*metairie*) ⁴⁾ we Francji w XVII w. posiadały zupełnie inne znaczenie, niż w ówczesnej Polsce; były to gospodarstwa zazwyczaj średnich rozmiarów, po największej części wydzierżawiane, w których oprócz rodziny dzierżawcy pracowały siły najemne. Różniły się one tedy dość znacznie od naszych folwarków szlacheckich, a odpowiadały raczej zamożniejszym gospodarstwom rolnym podmieszczan, które w naszych źródłach występują również pod nazwą folwarków. Pierwotnie istniała bardzo zasadnicza różnica między omówionymi wyżej dworami a folwarkami; pierwsze z nich były pańskimi rezydencjami, drugie budynkami mieszkalnymi i zabudowaniami gospodarskimi dzierżawców, gospodarujących na gruntach pańskich. Tem się też tłumaczy, iż folwarków było znacznie więcej, aniżeli dworów. Z biegiem czasu jednak, wskutek omówionego wyżej procesu, który oznaczyliśmy

¹⁾ A. N. P. 1578 (Dinan) fol. 375°. P. 1735 (St. Brieuc) fol. 405.

²⁾ A. N. P. 1573 (Dinan) fol. 5; P. 1574 fol. 41° etc.

³⁾ A. N. P. 1554 (Morlaix) fol. 236°.

⁴⁾ *Metairie* pochodzi od słowa *metayer* — połownik, oznacza ono jednakże nie tylko gospodarstwa oddane „na połowę“, lecz wszelkie gospodarstwa rolne średniej wielkości (Hatzfeld: *Dictionnaire général de la langue française* t. II p. 1511) podobnie zresztą, jak słowem „*metayer*“ oznaczano niekiedy zwykłych dzierżawców (Geslin de Bourgogne op. cit. t. III p. LXXXII).

jako rozkład organizacyi feodalnej, różnice te zatarły się w znacznej mierze. W nowo powstałych kompleksach wielkich posiadłości znajdowało się nieraz po kilka dworów, rzadko kiedy sam właściciel korzystał z więcej niż jednego, często zaś wszystkie one były wydzierżawiane. Z drugiej strony dość często zdarzało się, że młodszy z rodzeństwa, który po podziale nic ponad taki folwark nie otrzymał, sam tam osiadał i gospodarował. Sée ¹⁾ twierdzi wprawdzie, iż te folwarki zawsze były wydzierżawiane, a że nigdy właściciele sami na nich nie gospodarowali, jednakże źródła, zarówno nasz wielki terrier, jak i cytowane już wyżej sprawozdanie intendenta, inne podają nam wiadomości ²⁾.

(d. n.)

Dr. JAN RUTKOWSKI.

¹⁾ Sée op. cit. p. 43.

²⁾ A. N. P. 1634 (Lannion) fol. 232 P. 1635 fol. 326; B. N. f. f. 4283 fol. 81° „les terres qui dependent des seigneurs en pleine propriété se gouvernent a peu près suivant les usages des autres provinces, et sont separés en fermes et en metairies que les seigneurs font cultiver ou qu'ils afferment“.